

УДК 321.01

А. І. Бондаренко

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДОТРИМАННЯМ ПРАВ ЛЮДИНИ

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження пов'язана з тим, що найбільш ефективний захист прав і свобод людини й громадянина забезпечують суди загальної юрисдикції, які розглядають більшість справ, пов'язаних із порушенням цих прав. Саме на забезпечення ефективного поновлення в правах компетентними національними судами порушених основних прав людини, наданих їй конституцією або законом, спрямована ст. 8 Загальної декларації прав людини.

Стан дослідження. Правозахисна функція сучасної держави може реалізовуватись у різноманітних засобах і формах, що також викликає певні дискусії на теренах наукових досліджень. Проблематика виокремлення судового контролю як форми реалізації правозахисної функції, встановлення поняття, його змістового навантаження, правова природа судового контролю стала темою досліджень багатьох видатних науковців, таких як В.В. Назаров, Л.М. Москвич, М.А. Погорецький, П.В. Онопенко, В.М. Трофименко, А.Р. Туманянц, І.І. Заболотний, В.Я. Марчак, О.О. Джураєва, Б.М. Пошва та інші. Однак варто зазначити, що питання виокремлення судового контролю в цій галузі не стало предметом вивчення в спеціальній науковій літературі.

Як справедливо зазначає В.В. Назаров, історія людства свідчить, що рівень демократії в суспільстві визначається місцем суду в системі органів державної влади та його роллю в захисті прав і свобод людини й громадянина. Саме суд покликаний забезпечити ефективність відновлення порушених прав і свобод людини, а наявність незалежності судової влади є необхідною умовою існування демократичної правової держави [1, с. 240].

Метою статті є дослідження сутності судового контролю прав людини та його місця у сфері реалізації правозахисної функції. Для реалізації сформульованої мети необхідно виконати завдання щодо аналізу чинного законодавства й наукової літератури з метою виведення складників судового контролю, щодо осмислення вдосконалення механізму судового контролю, щоб його функціонування було реальним та ефективним засобом побудови демократичної, соціальної й правової держави. Новизна роботи полягає у виокремленні судового контролю та його призначення.

Виклад основного матеріалу. На початку 80-х рр. ХХ ст. в науковій літературі було порушено питання про необхідність виконання судовою владою функції контролю. У подальшому ця думка знайшла підтримку в законодавця, і на судову владу було покладено функцію конституційного контролю. Тоді ж виникли пропозиції надати нормативне значення правозастосовній діяльності суду. Ця пропозиція сприяла становленню владної ознаки суду шляхом визнання за судовою владою функції управління як однієї з ознак влади. Однак така позиція досі не знайшла певний відгук у законодавця.

У сучасному житті судовий контроль є окремою формою діяльності суду, що постає з покладеної на нього функції захисту прав і свобод особи та здійснюється

шляхом надання судом дозволу на певні процесуальні дії, пов'язані з обмеженням конституційних прав і свобод громадян, а також контролю за законністю їх проведення, розгляду справи в суді.

Варто розглянути Конституційний Суд України в контексті поняття «контроль» у зв'язку з тим, що саме контрольна функція є однією з визначальних у діяльності Конституційного Суду України.

Якщо говорити про контроль органу конституційної юрисдикції, варто виділити контроль за відповідністю конституції законодавства держави. Адже, як зазначається в ст. 150 Конституції України, до повноважень Конституційного Суду України віднесено вирішення питань про конституційність законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

М.Д. Савенко зазначає, що забезпечення верховенства конституції є нічим іншим, як забезпеченням пріоритету її норм щодо інших нормативно-правових актів, забезпеченням пріоритету закріплених у ній невід'ємних прав і свобод людини й громадянина [2, с. 6]. У цьому контексті захист конституції не може розглядатись окремо від захисту прав і свобод людини та громадянина, оскільки конституція – не лише основний закон держави, а й фундаментальна частина, яка гарантує верховенство права в житті кожної людини [3, с. 215].

У ст. 157 Основного Закону України зазначається, що Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав людини й громадянина. Тобто будь-який подібний законопроект має пройти обов'язкову перевірку в Конституційному Суді України, який розглядатиме його не з позицій доцільності або можливої користі, яку може принести внесення змін до Конституції України, а виключно з позиції з'ясування того, чи не обмежують пропонувані зміни права людини.

Ефективне поновлення в правах компетентними національними судами порушених основних прав людини забезпечується в Україні закріпленням в Основному Законі України положення щодо захисту прав і свобод людини й громадянина судом, здійснення правосуддя виключно судами, недопустимості як делегування, так і привласнення цього повноваження судів іншими органами чи посадовими особами, поширення юрисдикції судів на всі правовідносини в державі (ст. ст. 55, 124 Конституції України). Статті 10, 11 Загальної декларації прав людини закріплюють права людини на розгляд її справи на основі повної рівності, гласності, доведеності вини незалежним і безстороннім судом. На це спрямоване встановлення в Конституції України основних засад судочинства. До таких засад віднесено законність, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, забезпечення доведеності вини й права на захист обвинуваченому, змагальність сторін та свободу в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості, гласність та обов'язковість судових рішень тощо.

Саме правосуддя є найбільш демократичним і справедливим засобом вирішення різних суперечок, а також найефективнішим захисним засобом відновлення порушених прав і свобод особи. Як відомо, відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в Україні діють суди загальної юрисдикції та Конститу-

ційний Суд України. Їх практична діяльність є невід'ємним структурним елементом забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Отже, для захисту прав і свобод людини й громадянина можна звернутись до суду. Суд не має права відмовити в розгляді справи з причин невизначеності або відсутності певної правової норми. В Україні тільки судам належить вирішальна роль у затвердженні пріоритету прав і свобод особи, їх захисті та відновленні. Необхідною умовою ефективності судового контролю прав і свобод людини є незалежність судів від виконавчої й законодавчої влади.

Як зазначає Л.М. Москвич, суд є державним органом, а отже – частиною державного механізму, суб'єктом державної політики, який шляхом вирішення правових суперечок повертає правовідносини, що відхилились від певного правового режиму свого існування, у правове русло, тим самим здійснюючи управлінський вплив на всю систему подібних правовідносин у суспільстві. При цьому управлінський вплив на суспільні відносини стосується не лише тих обставин, які перебувають у стані правового конфлікту та стали предметом судового розгляду. Акти правотворчості суду – рішення Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Європейського суду з прав людини – є джерелом права, а тому можуть бути використані всіма правозастосувачами незалежно від того, чи винесено судові рішення саме в їх справі. Тим самим управлінський вплив суду на суспільні відносини деперсоніфікується, а вплив суду на суспільні відносини стає більш глобальним [4, с. 22].

В Україні здійснення захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина Конституційним Судом України не передбачається. Однак це не означає, що згаданий орган взагалі не захищає права та свободи громадян.

Забезпечення захисту прав і свобод людини постає із завдання Конституційного Суду України гарантувати верховенство Конституції України на всій території держави. Норми щодо прав і свобод людини й громадянина також включені до Основного Закону України. Таким чином, забезпечуючи верховенство Конституції України, Конституційний Суд України забезпечує пріоритет її норм щодо прав і свобод перед іншими нормативно-правовими актами. Важливою гарантією прав та свобод людини й громадянина є закріплена в ст. 157 Конституції України недопустимість внесення до неї змін, якщо вони передбачають скасування або обмеження прав і свобод людини й громадянина, а також установлення попереднього контролю за відповідністю законопроекту про внесення змін до Конституції України наведеним вище вимогам (ст. 159 Конституції України). Такий контроль здійснює Конституційний Суд України, висновок якого щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам ст. ст. 157 і 158 Конституції України є обов'язковим для Верховної Ради України.

Отже, Конституційний Суд України здійснює контроль безпосередньо через свої повноваження, приймаючи рішення та даючи висновки в справах щодо таких питань:

1) конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

3) дотримання конституційної процедури розслідування й розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених ст. ст. 111 та 151 Конституції України;

4) офіційного тлумачення Конституції та законів України;

5) відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України вимогам ст. ст. 157 і 158 Конституції України;

6) порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції або законів України.

Рішення Конституційного Суду України, якими закони, інші нормативно-правові акти або їх окремі положення визнані неконституційними, мають силу нормативно-правового акта. Визнаючи той чи інший нормативно-правовий акт неконституційним та тим самим скасовуючи його, Конституційний Суд України виконує функцію контролю й водночас функцію негативного правотворця. Такі рішення Конституційного Суду України фактично створюють нові правові норми. Вони поширюються на всіх суб'єктів права та зумовлюють нові права й обов'язки [5, с. 8].

Юрисдикція у формі контролю може здійснюватись за наявності таких принципових підстав:

1) порушення закону. Якщо сталась судова помилка (часто в контексті інтерпретації акта парламенту), ми маємо право втручатись для її виправлення;

2) встановлення процедурної помилки. Якщо все ж таки порушуються принципи природної справедливості, що часто має назву «чесна гра в дії», ми маємо право втручатись, щоб переконатись у прийнятті справедливого рішення.

Суди захищають важливі права людини також іншими способами, окрім судового контролю.

Рішення й висновки Конституційного Суду України не можуть бути оскаржені. Водночас згідно із ч. 4 ст. 55 Конституції України, якщо особою використані всі національні засоби правового захисту, вона має право звертатись за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових органів або органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна, а отже, оскаржувати в них рішення Конституційного Суду України [5, с. 7].

Суди апеляційної інстанції здійснюють судовий контроль шляхом зміни чи скасування рішення тощо. Зокрема, суд може:

1) постановити ухвалу про відхилення апеляційної скарги та залишення рішення без змін;

2) скасувати рішення суду першої інстанції та ухвалити нове рішення по суті позовних вимог;

3) змінити рішення;

4) постановити ухвалу про скасування рішення суду першої інстанції та закриття провадження в справі або залишення заяви без розгляду;

5) постановити ухвалу про повне або часткове скасування рішення суду першої інстанції та направити справу на новий розгляд до суду першої інстанції.

Функція касаційної інстанції полягає в перевірці законності оскаржуваних судових рішень (постанов, ухвал) і в усуненні порушень закону, які були допущені судами першої й апеляційної інстанцій, що реалізує контроль.

Відповідно до ч. 2 ст. 125 Конституції України вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди. Судом касаційної інстанції в системі господарських судів є суд, визначений Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Відповідно до ст. 32 зазначеного закону розгляд господарських справ у касаційному порядку покладається на Вищий господарський суд України.

Отже, повноваження суду касаційної інстанції визначено в ст. 336 Цивільного процесуального кодексу України, відповідно до якої суд, розглянувши справу за касаційною скаргою, має право:

- 1) постановити ухвалу про відхилення касаційної скарги та залишення рішення без змін;
- 2) постановити ухвалу про повне або часткове скасування судового рішення, що оскаржене, і направити справу на новий розгляд до суду першої чи апеляційної інстанції;
- 3) постановити ухвалу про скасування рішення апеляційного суду та залишити чинним рішення суду першої інстанції, яке помилково було скасоване апеляційним судом;
- 4) постановити ухвалу про скасування судових рішень і закрити провадження в порушеній цивільній справі або залишити заяву без розгляду;
- 5) скасувати судові рішення та ухвалити нове рішення або змінити рішення, не передаючи справу на новий розгляд.

За даними М.А. Погорецького, який розглядає це питання в оперативно-розшуковій діяльності, має місце вдосконалення судового контролю за оперативно-розшуковою діяльністю, оскільки саме оперативно-розшукова діяльність, з одного боку, є дієвим засобом боротьби зі злочинністю, а з іншого – як показує світовий досвід, наше минуле та сучасність несе в собі загрозу правам і свободам людини. Водночас заходи щодо підвищення ефективності боротьби правоохоронних та судових органів зі злочинністю не повинні знижувати надійність захисту прав і свобод людини. Лише ті заходи мають право на життя, які спрямовані на зміцнення правового статусу особи в правовій державі [6, с. 542].

Предметом судового контролю варто називати те, на що спрямована діяльність слідчого судді, що є центральним елементом і сенсом його участі в кримінальному процесі, а також те, що зазнає безпосередніх змін під час виконання зазначеної дії. Для подальшого визначення предмета необхідно звернутись до усталеної класифікації судового контролю на попереджувальний і подальший. Попереджувальний контроль за рішеннями органів розслідування здійснюється до їх реалізації та лише на підставі судового рішення. Подальший контроль здійснюється стосовно конкретних реалізованих рішень і дій органів розслідування на підставі скарг осіб, чий інтерес зачіпаються такими рішеннями. Попереджувальний контроль має місце під час прийняття рішення слідчим суддею про проведення обшуку, обрання запобіжного заходу або застосування іншого заходу забезпечення кримінального

провадження. Відповідно, предметом судового контролю в таких випадках не можуть виступати дії й рішення, які вже існують.

Подальший контроль, як було зазначено, виникає під час розгляду скарг на існуючі рішення або дії, що мали місце в минулому. У цьому разі слідчий суддя має справу з діями й рішеннями, що вже відбулись та призвели до обмеження прав і свобод, або обставинами, які належать до законного інтересу особи. Додатковим елементом у подальшому контролі, що відрізняє його від попереджувального, буде порівняння визначеного рівня обмеження (якщо це можливо) слідчим суддею з тим рівнем, що мав місце в минулому. Подальша діяльність слідчого судді має стосуватись у разі потреби відновлення належного рівня обмеження прав і свобод [7, с. 174].

Судовому контролю за дотриманням права на повагу до приватного життя в кримінальному провадженні приділяється все більше уваги не лише в Україні, а й за кордоном. Більшість цивілізованих країн вважають пріоритетним напрямом судової діяльності контрольні функції суду щодо провадження заходів, які обмежують основні права й свободи людини та громадянина. На думку І.Л. Петрухіна, судовий контроль є надбанням світової правової культури та результатом тривалого процесу розвитку цивілізації [8, с. 34]. Незважаючи на різноманітність судових систем, є очевидною світова тенденція створення спеціальних судів або судових посад, наділених повноваженнями судового контролю.

Одним із найважливіших способів захисту конституційних прав і законних інтересів суб'єктів кримінального провадження є судовий контроль за діями й рішеннями органів дізнання та досудового слідства. Як слушно зазначила В.А. Лазарева, і правосуддя, і судовий контроль здійснюються з метою захисту прав і свобод людини та громадянина. Вирішуючи кримінальну справу, розглядаючи скаргу на незаконні дії державного органу чи посадової особи, суд відновлює порушені права та свободи або захищає їх від можливого обмеження [9, с. 52].

Чимало правових засад інституту судового контролю за дотриманням права на повагу до приватного життя закладено в нормах міжнародного права, які, з одного боку, являють собою мінімально допустимий консенсус, а з іншого – є зразком для наслідування. У зв'язку із цим міжнародно-правовим документам належить першочергова роль у сфері регулювання судового контролю за дотриманням права на повагу приватного життя. Загальна декларація прав людини увібрала в себе основні права й громадянські свободи індивідуума. З метою захисту права на повагу до приватного життя в її ст. 12 передбачено, що ніхто не може зазнавати безпідставного втручання в його особисте й сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, таємницю його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань [10]. Згодом основні концептуальні напрями Загальної декларації прав людини були відтворені в інших міжнародно-правових документах.

Особливо варто вказати на провідну роль Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, яка містить цілий комплекс норм, що безпосередньо регулюють питання захисту приватного життя та здійснення судового контролю. Так, кожен має право на повагу до свого приватного й сімейного життя, до свого житла та кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатись

у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної й громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням або злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб (п. п. 1–2 ст. 8 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод) [10, с. 284–285].

Сер Г. Брук наводить приклад із досвіду у сфері скарг на неправомірні діяння поліції, такі як перевищення повноважень, зловмисне переслідування чи неправильне затримання. Якщо суд вирішив, що має місце перевищення повноважень, він може збільшити суму штрафу, який називається демонстраційним, чи каральним, щоб показати своє несхвалення. Так само право індивіда на захист репутації підтримується цивільним законом про наклеп. Іноді суд призначає дуже високий штраф за наклеп у пресі, а в деяких випадках може навіть підвищити його, щоб продемонструвати своє несхвалення. Участь присяжних у справах про захист свобод була сприйнята судовими реформами в Росії в 1864 р. після того, як російські чиновники вивчили правові системи Англії та Франції. Хоча нова система судів не змінила застосування звичаєвого права для російських селян, які були більшістю населення, поява суду присяжних залучила звичайних людей до відправлення правосуддя за англійською моделлю [11, с. 38].

Висновки. Проаналізувавши різноманітні думки, можемо сказати, що права людини – це найвища людська цінність, а їх повага й дотримання є обов'язком держави. Щодня робити внесок у справу захисту прав людини – одне з основних завдань, які стоять перед судовими органами України. Вагомість та ефективність судового контролю за дотриманням прав людини полягає в тому, що навіть сам факт його існування справляє позитивний вплив на роботу правоохоронних органів.

Нагромаджений досвід у цій сфері демонструє подвійний ефект такого інституту. По-перше, суд, визнавши, що є порушення прав людини, забезпечує їх відновлення. По-друге, значення судового контролю полягає насамперед у цьому непрямому впливі, оскільки основна мета судового контролю, на нашу думку, полягає в тому, щоб досудове розслідування в кримінальних провадженнях проводилось із дотриманням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права й свободи визнаються найвищими цінностями.

Література

1. Назаров В.В. Механізм судового захисту прав та свобод людини і громадянина у кримінальному провадженні / В.В. Назаров // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 2. – С. 240–245.
2. Савенко М.Д. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина та їх захист органами конституційної юрисдикції / М.Д. Савенко // Право України. – 1999. – № 2. – С. 3–7.
3. Пушкіна О.В. Органи державної влади в Україні та захист прав людини: Конституційний Суд України / О.В. Пушкіна // Держава і право. – 2005. – Вип. 28. – С. 213–221.
4. Москвич Л.М. Судове право: крок від теорії до галузі права / Л.М. Москвич // Право України. – 2015. – № 3. – С. 18–25.
5. Тихий В.П. Конституційний Суд України: повноваження та правова природа його рішень / В.П. Тихий // Конституційне законодавство: науково-практичні коментарі. – 2006. – № 10. – С. 3–10.
6. Чорнобук В.І. Законність та обґрунтованість процесуальних рішень судді в порядку судового контролю у досудових стадіях кримінального процесу : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09

«Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В.І. Чорнобук ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – О., 2007. – 211 с.

7. Погорецький М.А. Судовий контроль за оперативно-розшуковою діяльністю як засіб захисту прав людини / М.А. Погорецький // Проблеми державотворення та захисту прав людини в Україні : матер. IX регіон. наук.-практ. конф. (м. Львів, 13–14 лютого 2003 р.). – Львів, 2003. – С. 542–543.

8. Петрухин И.Л. Прокурорский надзор и судебная власть : [учеб. пособие] / И.Л. Петрухин. – М. : Проспект, 2001. – 88 с.

9. Лазарева В.А. Судебная власть и уголовное судопроизводство / В.А. Лазарева // Государство и право. – 2001. – № 5. – С. 49–56.

10. Международные и внутригосударственные акты о правах человека : сб. документов / сост. : Р.М. Валеев, Р.Г. Вагизов. – Казань : Казанский гос. ун-т, 2006. – 638 с.

11. Брук Г. Судебный контроль за соблюдением прав человека / Г. Брук // Судебный контроль и права человека : матер. российско-британского семинара (г. Москва, 12–13 сентября 1994 г.). – М. : Права человека, 1996. – С. 36–43.

Анотація

Бондаренко А. І. Судовий контроль за дотриманням прав людини. – Стаття.

У статті здійснено дослідження судового контролю та виділення його як форми реалізації правозахисної функції сучасної держави. Систематизовано погляди науковців на проблему встановлення поняття, змісту, форм реалізації правозахисної функції держави. Окреслено проблему визначення судового контролю. Визначено, що форми реалізації правозахисної функції держави – це система встановлених взаємоузгоджених правових дій уповноважених державних і недержавних органів, а також уповноважених осіб, спрямованих на попередження (профілактику) та відновлення порушених прав і свобод людини й громадянина.

Ключові слова: права та свободи людини, судовий контроль, дотримання прав людини, правозахисна функція, конституційний суд.

Аннотация

Бондаренко А. И. Судебный контроль за соблюдением прав человека. – Статья.

В статье проведено исследование судебного контроля и выделения его как формы реализации правозащитной функции современного государства. Систематизированы взгляды ученых на проблему установления понятия, содержания, форм реализации правозащитной функции государства. Поставлена проблема определения судебного контроля. Определено, что формы реализации правозащитной функции государства – это система установленных взаимосогласованных правовых действий уполномоченных государственных и негосударственных органов, а также уполномоченных лиц, направленных на предупреждение (профилактику) и восстановление нарушенных прав и свобод человека и гражданина.

Ключевые слова: права и свободы человека, судебный контроль, соблюдение прав человека, правозащитная функция, конституционный суд.

Summary

Bondarenko A. I. Judicial control over the observance of human rights. – Article.

The paper studied the judicial review and the allocation of it as a form of realization of the human rights functions of a modern state. Systematized views of scientists on the issue of establishing the concept, content, forms of realization of the human rights functions of the state. Posed the problem of the definition of judicial review. It was determined that the forms of implementation of the human rights functions of the state a system of mutually established legal action authorized government and non-government bodies, as well as the authorization of persons to prevent (prophylaxis) and the restoration of violated rights and freedoms of man and citizen.

Key words: human rights and freedoms, judicial review, respect for human rights, human rights function, constitutional court.